
OROSZORSZÁG TÖRTÉNETE

A hatalom és az állam orosz megfogalmazásai európai látószögből

A (vulgár) marxista történetírás uniformizáló törekvésével az orosz történelem részleteit/szakaszait is igyekezett beleszorítani a világ-történelem feltételezett nagy folyamatába. A korajúkort tekintve volt így abszolutizmus (főleg I. Péter), felvilágosult abszolutizmus (természetesen II. Katalin) kora, a feudalizmus korszakát pedig nem polgári forradalom zárta le, mint Európa elismerten fejlettebb országaiban, hanem 1861-ben jobbágyfelszabadítás. Nem csoda, hogy a rövidéletű oroszországi kapitalizmus nem is tudott igazán kibontakozni, rákényszerítve Lenint arra, hogy az alig több mint fél évszázad múlva, 1917-ben bekövetkezett szocialista (bolsevik) „forradalom” kirobbanását a leggyengébb láncszem szakadásának elméletével indokolja. Ha pedig a nyugat-európai történelem valamelyik jelensége hiányzott az orosz történelemből, azt egyetemesen is negligálni kellett. A recenzens még tanult abból az – egyébként neves, ismereteiket még a szovjet idők előtt megalapozó szovjet-orosz szerzők által írt – orosz nyelvből lefordított középkori egyetemes történeti jegyzetből (szerzői nevét borítsa jótékony homály), amelyben rendiségről, rendi monarchiáról egyáltalán nem esett szó, sőt, maguknak a fogalmaknak a neve sem fordult elő. Magyarozatát más – a tanuló ifjúság ideológiai szilárdságának megzavarására már nem képes – tudományos vitacikkekben lehetett megtalálni, ami szerint a rendiség, rendi monarchia csak a burzsoá történetírás félrevezető kitalációi, amelyekkel a középkor mindenkor kizsákmányoló osztálytársadalmának folytonosságát kívánták volna megtörni. Természetes, hogy az ilyen kötöttségek a russzisztika hazai művelését is meglehetősen gátolták.

Tudjuk, hogy ez az akadály már régen leomlott, hazánkban több kutatóhelyen, több egyetemen (Debrecen is beleértve) virágzó rusz-szisztikai kutatások folynak, amelyek – témájuknál fogva – könnyen ki tudnak lépni a tudomány nemzetközi színterére. Ennek jó példája *Sashalmi Endrének*, a Pécsi Tudományegyetem professzorának legújabb könyve, amely nemcsak angol nyelvvel, hanem amerikai kiadójával, és így a hazai lehetőségeket messze meghaladó terjesztési terével is ki tudja használni a lehetőségeket.

Ma már nem kötelező az orosz történelem jelenségei mögött pontosan megfelelő európai párhuzamokat keresni. Sashalmi Endre éppen abból indul ki, hogy az orosz politikai gondolkodásnak olyan sajátosságai akadnak, amelyek a nyugat-európai (nyugati keresztény) gondolkodásban más értelemmel és más értelmezéssel bírnak. Ha uniformizálást keresünk, akkor a hatalom isteni eredetű háttérét kell következetesnek tekinteni a társadalom széles perspektívájában, hiszen Európa szerte sokáig nemcsak a társadalom alján állók voltak bizonyosak abban, hogy az uralkodó (király, cár, nagyfejedelem) Istentől kapta hatalmát, és politikáját isteni sugallat inspirálja, hanem jó ideig a társadalom csúcsán állók is elfogadták azt. Sashalmi professzor könyvének fő célja azoknak az Oroszországban a XVIII. században megjelenő elszemélytelenítő, mondhatnánk szekularizáló tendenciáknak a vizsgálata, bemutatása, amelyek a 18. század folyamán szembementek ezzel a sztereotípnak nevezett képpel, és másfajta államképet, állameszményt próbáltak felrajzolni.

Bár a szerző témájának kifejtésére pontos időhatárokat jelöl ki, a kötet felépítése mégsem kronologikus jellegű. Három nagy része közül az elsőben az állam oroszországi és európai eltérő fogalmi meghatározásainak és problémáinak tisztázására vállalkozik, a másodikban hatalom és az állam megfogalmazására a „*proprietary dynasticism*” (tulajdonosi örökletesség)¹ összefüggésében, ezúttal Oroszország és a Nyugat szemszögéből, a harmadikban a törvény és az államelmélet

¹ Fordításom önkényes, a kifejezésnek nem találni magyar megfelelőjét. Képes György: Abszolutizmusok az európai és a magyar alkotmánytörténet c. egyetemi jegyzetében a következő körülírást adja: „A feudális korból »örökölt« tulajdonosi szemlélet alapján az egyes jelentősebb dinasztiák saját birtokukként kezdik az uralmuk alá tartozó területeket kormányozni.” Erre a szakirodalmi helyre Schrek Katalin kolléganóm, a Debreceni Egyetem oktatója hívta fel a figyelmemet.

eredetét vizsgálja *Feofan Prokopovics* munkájában, alcímében arra utalva, hogy a nevezett egyházi személy kijevi fészekből került Nagy Péter szolgálatába. A vállalt feladat különösen az első két részben követeli meg a visszatekintést a megelőző időszakokra, ami a kötet arányainak egyenlőtlenségéhez is vezet. Tizenhat fejezete közül kilenc jut az első részre, három a másodikra, négy a harmadikra, terjedelmileg még kirívóbb különbségeket alakítva ki, miután az első rész kilenc fejezete a kötetnek nagyjából a felét foglalja el. Azt, hogy a terjedelmi arányokat oldalszámokkal is alátámasszuk, értelmetlenné teszi, hogy a három fő részen kívül az igencsak terjedelmes bevezető és az ugyancsak alapos epilógus is sok teret vesz el.

A három részt megelőző bevezető maga is hármas címet visel: a célok magyarázata, műfaj és terminológia. A szerző céljának az orosz politikai gondolkodás fő irányzatainak a bemutatását tekinti abban a korban, amikor a nyugati kereszténység által értelmezett szuverenitás és politika Oroszországban még nem létezett. De itt fogalmazza meg azt is, hogy nem az orosz politikai gondolkodás történetét kívánja adni, hanem azon enigmatikus orosz szerzőkre és művekre koncentrálni, akik, és amelyek nagyobb hatást tudtak kifejteni a hatalom gyakorlására. De minden oroszországi elmélet, elképzelés alapja a cár Isten földi helyetteseként, vagy éppen hasonmásaként való elfogadása. Az uralomfelfogás változásának ábrázolására a szerző azokra az írott és vizuális ábrázolásokra helyezi a hangsúlyt, amelyek a szekularizáció, illetve az elszemélytelenítés felé mutatnak. Nem zárja ki, hogy annak a modern államfelfogásnak, amely nyugaton a XV. század második felétől alakult ki (intézményekkel, gazdasági érdekekkel, államegyházzal). Oroszországban ne lettek volna ismerői, érdemleges hatást azonban ez a felfogás ekkor még nem tudott gyakorolni. Az isteni kegyelem axiómája természetesen érintetlen maradt, de a XVII. század közepétől új jelenségekkel is találkozhatunk, a cári cím felvételével az orosz uralkodók dinasztiájuk bizánci eredetét kezdik hangsúlyozni, és óhatatlanul hat rájuk a tatár (mongol) uralom, majd szomszédság is. Azon változások jeleit, amelyeket Péter reformjai megköveteltek, először az ikonográfiában fedezhetjük fel, amennyiben az ortodox tartalmat az antikvitásra utaló jelképek kezdik színesíteni.

Fogalmi tisztázással kezdődik az első nagyobb rész is. A szerző nincs könnyű helyzetben, amikor a korabeli orosz szóhasználat elemeit az európai történelem kifejezéseivel szeretné visszaadni, ráadásul angolul. Nem egyszer kell kijelentenie, hogy az adott kifejezés a korabeli Oroszországban ismeretlen volt (pl. a politika kifejezés is a XVIII. század előtt – 37. lap). Az orosz szerzőknek azonban fokozatosan meg kellett tanulniuk alkalmazni a nyugati művekben (ill. orosz fordításaikban) előforduló új kifejezéseket, az oroszországi hatalom magyarázatában. Mintha szemléletesebb lenne az uralmi szimbólumok és emblémák használatának átalakulása, amelyben Oroszország nőalakot ölt (anyácska), míg Pétert férfiként a katonai erények megtestesítőjeként ábrázolják.

A Nyugat-Európával való összehasonlítás itt azzal a korszakkal kezdődik, amikor a nyugati kereszténységben a rendi állammal bizonyos hatalommegosztás jött létre uralkodó és alattvalói között. A szerző erre a mozaikszerű dinasztikus állam kifejezést használja, hiszen a hatalommegosztásban a részek konglomerátuma érvényesült. Mindez a területi gyarapodások, összekapcsolódások folyamatában is megnyilvánult. Franciaországban még az elkülönült tartományi parlamentek – tk. legfelső bírói fórumok – is tovább tudtak élni az országegyesítést követően. A XVII. században az abszolút monarchiákban a hadsereg, a hivatalnoki kar és a gazdasági beavatkozás fiskális-katonai jellegűvé szilárdította az államot. Oroszországban ezzel egyidejűleg a moszkvai orosz állam kialakulása, területi gyarapodása folyt az „orosz földek gyűjtése” révén (az 1300 körüli 47 ezer km² terület III. Iván korára 430 ezer km²-re nőtt), ami a fejedelmi hatalom belső növekedésével járt együtt (államigazgatás, adminisztráció). III. Iván 1462-ben már nem kérte a tatárok hozzájárulását uralmához, az orosz egyház 1448-ban autokefállá vált, III. Iván 1453-ban elutasította az egyházi uniót a Nyugattal. Bár az állam kifejezést nem használják, az eredetileg a kijevei államot jelölő Rusz-ból Rosszija lett. A keleti (szibériai) terjeszkedés következtében az orosz cár 1721-ben 16 millió km² ura lett. Címei megsokasodtak, területe azonban mégsem lett „mozaik állam”, mivel hatalmából sohasem engedett a territoriális törekvéseknek.

Az 1462–1533 közti időszak egyúttal az autokrácia kiépülésének a szakasza is. Az „orosz földek gyűjtésével” párhuzamosan folyt a hatalom gyűjtése is, amiben az uralkodók élvezték az egyház támogatását. Szolgálatra kényszerítették a nemességet (ez a nyugaton teljesen ismeretlen rendszer 1762-ig állt fenn), ugyanakkor útját állták bármiféle testületi (korporatív) formáció létrejöttének. Péter uralkodása alatt az állam fiskális-katonai szerepe nőtt, de annak a kérdését, hogy modern állammá alakult-e Oroszország, a szerző nem kívánta eldönteni. Mindenesetre az újítások – még az európai politikába való bekapcsolódás sem – nem veszélyeztették az uralkodó autokratikus hatalmát.

A metaforák, allegorikus megszemélyesítések a nyugati kereszténység államfelfogásában is szerepet játszottak, de míg Angliában Britannia, Franciaországban Marianne női alakot öltött, addig Oroszországban eredetileg a medve töltötte be ezt a szerepet. Péter előtt még az uralkodói portrék is ritkák voltak. Gyakoribbá akkor váltak, amikor Péter féltestvére, Szófia a maga nőuralkodói legitimációját akarta velük megalapozni, sikertelenül. Péternek könnyebb volt velük saját, férfiúi tulajdonságát, győzedelmes hadvezéri nagyságát kifejezni.

Péter az európai politikába (a török és svéd elleni hadszíntérre való) belépése során császári (imperatori) címét nemzetközileg is el akarta fogadtatni. A spanyol örökösödési háborút sok ország számára lezáró 1713. évi utrechti békében ez sikerült is neki. A belpolitikában több olyan munkát inspirált, amelyek hatalmát, uralma jogosságát igazolták, ezek legismertebbjei *Feofan Prokopovics* művei. Prokopovics az orosz történelem korszakainak értékelését is az utókor szemszögéből vizsgálta, így elítélte, hogy egykor Vlagyimir fejedelem felosztotta a kijevi államot fiai között, mert ez az autokratikus monarchia felszámolását jelentette, amit majd III. Iván tudott orvosolni az állam újraegyesítésével. Prokopovics a területi vagy etnikai ideállal szemben a dinasztia egységesítő erejét emelte ki, orosznak számít mindenki, aki a cár (ezúttal Péter) uralma alatt él, függetlenül etnikai vagy vallási hovatartozásától. Péter egyébként igyekezett az ideológiai felszínt enyhíteni, és az ortodox vallási hátteret lefejtteni

róla. Rendeletei fogalmazóinak még azt is előírta, hogy az ortodox egyházban használt kifejezések helyett igyekezzenek köznyelvi szavakat használni.

A kötetben ezen túl is lépten-nyomon feltűnnek a Nyugattal való összehasonlítás példái. Hiába indokolják az uralkodói hatalmat isteni eredettel a Nyugat országaiban is, ott az uralkodó, aki hatalmát Istentől kapta, de a nép által gyakorolta, koronázási esküje alapján a törvények rendszerébe, keretébe integrált hatalommal rendelkezett, amibe egyaránt beletartoztak az isteni, a természeti és az ember által alkotott törvények. Az orosz cárt egyedül az isteni törvények korlátozhatják. Péter rendeleteiből az Isten kegyelméből való formulát is elhagyta. Az ideológia átalakítása révén neki – második felesége, az írástudatlan, paraszti sorból származó I. Katalin trónöröklésének elfogadtatásával – azt is sikerült elérnie, amit nővérenek, a Romanov család tagjának nem, a nőági öröklést. Historiográfiai értelemben az orosz cári uralom természetesen nem abszolutizmus, de nem is despotizmus. Jellemét – a szerző szerint – leginkább az autokrácia tudja kifejezni. A cári hatalmat befolyásoló normák a XVI–XVII. században nem jogi, hanem erkölcsi-vallási megalapozottságúak voltak. A cárnak tanácsot adó testület (*szobor*) is egyházi jellegű volt, nem formális, hanem konzultatív testület. Vannak példák arra, hogy a cár valóban „konzultált” bojárjaival (mint Alekszej Mihajlovics), de a döntés akkor is egyedül az övé volt.

A könyv második nagy – bár az elsőnél azért jóval karcsúbb – része, amely címe szerint a „proprietary dynasty” összefüggéseiben keresi a hatalom és az állam megfogalmazását, a hatalom örökleteségének oldalát vizsgálja. Egy ország tulajdonosi jogon való felosztása a családtagok (általában fiúk) között a nyugati országokban sem volt ismeretlen, így ennek meglétét nem lehet Oroszország elmara-dottsága alapvető okának tekinteni. Az uralkodót a birodalom minden elképzelhető alkotórésze tulajdonosának tekintő szemlélet szélsőségei azonban csak Oroszországot jellemezték. Groteszk példája ennek, amikor a börtönben a rab azzal védi ki az ör szakállrángató szándékát, hogy ő parasztként a cár szolgája, így szakálla is a cáré, megrángatása a cár elleni véték (295. o.). A szerző ismét bizonyí-

tékokat hoz fel a cári hatalom korlátlanságának igazolására, ezúttal a hatalombirtokos *goszudar* elnevezésének történeti és etimológiai értelmezésével is. Míg nyugaton az uralkodónak törvényes kötelezettségei is voltak, a hatalom közfeladat jellege ellensúlyozta a tulajdonosi jog egyoldalú érvényesülését, addig Oroszországban a cári hatalom korlátlan volt, képviselője az állammal azonosult, egyúttal az ortodoxia védelmezője is volt. A hatalom nyugatizálódásának első jeleit az 1649. évi törvénykönyvben találhatjuk, amikor az uralkodói ügy (*goszudarsztvennoje gyelo*) mellett az állami ügy (*zemszkoje gyelo*) meghatározás is feltűnik, sőt, esetenként az egyházi érdek elé is kerülhet. Péter alatt a közjót is az állam javaként értékelték.

A szerző fontos megállapításokat vont le az uralkodói méltóság, a hatalom öröklésének kérdéséből is. A cárok hatalmának isteni jogalapja nem tartalmazott semmiféle rendszert az utódlásra. Ha íratlan szabály nem is volt, általában az elsőszülöttség joga érvényesült. Akaratukat az első Romanovok sem írták le, gyakorlattá vált azonban az uralkodójelölt (az előző uralkodó fia) bemutatása egy nyilvános (az ortodox évkezdethez, szeptember 1-hez kötött) bemutatása. Amikor azonban Péter bátyjáról, Ivánról köztudottá vált, hogy szellemileg fogyatékos, az 1682. évi bemutatáson az idősebb fiút első, Pétert második cárként mutatták be. Péter pedig utóbb, uralkodóként, az 1722. évi öröklési törvényben, azt sem írta elő, hogy utódát leszármazottai közül válasszák ki. (A Mensikov vezette politikai kör közismerten második feleségét, Katalint emelte trónra, holott Péter első feleségétől még élt leszármazottja, a későbbi II. Péter.)

A szerző a harmadik nagyobb részt az eddig is sokszor emlegetett Feofan Prokopovics munkásságának szentelte. Bár összességében a három rész közül ez a legkarcsúbb, tagolása mégis szinte meghaladja azokét (a majdnem pontosan száz lapnyi rész éppen tíz alfejezetre oszlik). Sőt, ez esetben a kronologikus tárgyalás is időszerűvé válik, hiszen a politikai íróként nevet szerző egyházférfi munkássága különböző szakaszaiban más-más szempontot részesíthetett előnyben, s idővel véleménye is csak gazdagodott. Színes életpályát mondhattott a magáénak, amelyben még vallási (egyházi) hovatartozását is váltogatta. Ortodox szerzetesként indult, görög katolikussá lett, há-

rom évig Rómában képezte magát, majd nyugat-európai körút után Kijevbe visszatérve, és újra az ortodox egyházhoz csatlakozva, kezdett munkálkodni, főleg tanítani. A közügyekben való gyakori véleménynyilvánítása pályája emelkedésével járt. Az orosz-svéd háború idején – amint ezt Kijev akkori orosz kormányzója jelentette a cárnak – a kijevi szerzetesek közül az egyetlen volt, aki Pétert támogatta. Így nem volt véletlen, hogy 1711-ben a barlangkolostor apátjává, a teológia professzorává, és az akadémia titulust viselő kijevi iskola rektorává nevezték ki. Ezt követően viszonylag soká, 1716-ban költözött az új fővárosba, Szentpétervárra, ahol újból a cári politika szószólójává vált. Az I. Péter második házasságából született Péter (Petrovics) cárevics első születésnapjára írt szentbeszédében őt nevezte a cári hatalom méltó örökösének, amely egyúttal azzal járt, hogy az idősebb fiút, Alekszejt, és az ő fiát (a később II. Péter néven mégis cárrá emelkedett Péter Alekszejevicset) alkalmatlannak tartsa a méltóságra. Prokopovics előbb az egyházi hierarchiában emelkedett (püspök, sőt érsek lett), majd az államban jutott magasabb pozíciókba, míg végül az I. Péter által megszüntetett patriarchai szék helyére állított Szent Szinódus elnökhelyettese lett. Ebben a minőségében írta a fő munkájának számító „Az uralkodó akaratának jogossága az utódok kijelölésében” c. művét (1722), amely egyértelműen a cári akarat kizárólagosságát vallotta ebben a döntésben. Nem csoda, ha tekintélye és befolyása I. Katalin – minden addigi öröklési szabályt és elvet meghazudtoló – uralkodása alatt is megmaradt.

A harmadik részben – Prokopovics politikai nézeteinek bemutatásához – Sashalmi professzor a teológus-politikus öt művét vette alapul, két szentbeszédét és három szisztematikus munkáját. A rész a hatalom kifejeződése új fogalmainak megjelenésével és értelmezésével kezdődik. Az új szavak bevezetését az államigazgatás, a hivatali szervezet új jelenségei és módszerei tették szükségessé. Közöttük egyaránt szerepelnek nyugatról átvett kifejezések, és Prokopovicsnak – részben orosz előzményeket felhasználó – saját szóképzései. Sashalmi előzetesen mentegetőzik a fejezetekben a megértést segítő hosszú idézetek miatt, és figyelmezteti az olvasót az egyes kifejezések fordításának, és így megértésének nehézségeire. Ugyanis

például az értelmezés olyan szintjére kellett leszállnia, hogy miben látta Prokopovics az uralkodói hatalom lényegét (amelyen keresztül Isten kormányoz), és hogyan vezet ez a patriarchai hatalom megszüntetéséhez, vagy, hogyan vált az uralkodó (*monarcha*) és a haza (*otycsesztvo*) szavak használata az uralkodó személye és az állam közötti kapcsolat lazításának eszközévé. Utóbbi jelei már 1716-ban, a Péter Petrovics születésnapjára írt, az államformákat mérlegelő szentbeszédben feltűnnek. Az államhatalomnak ugyanakkor meg kell felelnie a természetes jognak, amit persze nem embertől származónak tart, hanem az isteni akarral azonosít, és bibliai példákkal igazol. Tovább lépést jelent az elméletben az uralkodó és alattvalói között elképzelt szerződés is, hiszen az alattvalók egyetértése (mintegy beleegyezése) szükséges az uralomhoz, ami természetesen nem kétoldalú megegyezésen alapul, hanem egyértelműen az isteni akarat határozza meg. Talán még azt is mondhatnánk, hogy azt, hogy Isten a nép által fejt ki akaratát, Prokopovics a Nyugat-Európában felbukkanó társadalmi szerződés-elmélet ruhájába öltöztette, amit egyúttal megfosztott azoktól a korlátozó elvektől, amelyek a hagyományos moszkovita álláspontban jellemezték az uralkodói hatalom elfogadását. „Az uralkodó akarata...” értekezés másik újdonsága az „alkalmatlanság” kategóriájának beiktatása. A nyugaton már régóta ismert idoneitás elvét Oroszországban először 1682-ben alkalmazták, amikor Péter egyedüli cár lett a fogyatékos Iván helyett. Elvvé viszont Péter 1722. évi örökösödési törvényében emelkedett, amit az Alekszej felmerült konfliktus váltott ki.

Prokopovics munkájában fontos szerepet kap az uralkodói fenőbbség (szuverenitás) megkövetelése, amely azután a törvényes szabályzatokban is elfogadásra jutott. A szerzetes-ideológus megfogalmazásában a szuverenitásnak négy ismérve volt: semmiféle emberi hatalomnak nincs alávetve, nem kötik a törvények, nem lehet elszámoltatni, végül független. A cárnak való engedelmesség alapvető elv volt, aminek megsértése Prokopovics szerint akár elkárhozást vonhatott maga után. Péter 1716. évi katonai szabályzata egyenesen lefejezéssel büntette a cárra sértő kifejezéseket használókat, vagy a cárt akár csak szavakkal bírálókat. Prokopovics a *velicsesztvo* kife-

jezés mellett használja a németből ruscizizált *majestas* szót is, bár tartalmának nem sok köze van eredeti (a francia Bodin munkájában használt) jelentéséhez. Ezt igazolhatja, hogy az uralkodói hatalom indoklásában korántsem a korban elterjedt nyugati érveket használta, hanem biblikus tételeket. (Az engedelmességre például Pál apostolnak a Rómaiakhoz írt levele 13. szakaszát). A szuverenitás és a törvény – az előírások minden, a hatalmat korlátozottnak mutató kifejezésével szemben – így az autokrácia kiszolgálóivá váltak, s ennek értelmében az uralkodó lehetett az egyetlen törvényhozó. A törvényes korlátlanság teljes szabadságot biztosított neki, tetszése szerint változtathatta a szokásokat (hagyományokat), a meglévő törvényeket. Még a közjó érdekét is felülmúlhatja, ami a nyugati abszolutizmusoknál legalább írott elv volt. Alatta megváltozik a törvény értelme is, eddig az isteni törvényt jelentette, most az uralkodói akarat érvényesülését.

A kötet utolsó, összességében a tíz lapot alig meghaladó fejezete Oroszország női alakot öltő allegorikus ábrázolását mutatja be Nagy Péter és utódai korában az írott és a vizuális forrásokban. Az orosz történelemben ugyanis a monarchia (tk. birodalom) és az állam nem feleltek meg egymásnak. Az orosz monarchia, mint intézmény, felette állt az államnak, az uralkodó személyén keresztül uralta annak szervezeteit. A személyes uralom mércéjén keresztül intézményes és szimbolikus változások mentek végbe. Megjelenítésére a legalkalmasabbak azok az ikonografikus ábrázolások, amelyeket Prokopovics is annyira becsben tartott. A Péter halála után fogalmazott szentbeszédében a cár pecsétjét az uralkodó jelképének nevezte, amely egész Oroszországot megjeleníti, utalva Péter munkájára. A szuverenitás Bodin féle elve Nyugaton a hatalom jelképes ábrázolásával járt együtt, s az adott ország vagy az antik Minerva vagy Szűz Mária képét öltötte. A női jelkép Oroszországban csak Péter alatt jelent meg, összefüggésben az államfogalom késői megfogalmazásával és nem kis mértékben a nyugat-európai és az ortodox ikonográfia eltéréseivel. Oroszország nőalaként való megjelenését Péter azovi háborújának idejére lehet visszavezetni, amikor 1696-ban egy, a flotta létrehozása tiszteletére készített emlékérmén Oroszország királynő

alakban jelent meg. Az új szimbolika – amelyben szerepet kapott Péter hadvezérként való ábrázolása – és a jelenetek szóbeli interpretációja a tömegek ráébresztését célozta az uralkodó, és a részben új elveken nyugvó hatalma iránt. A női szimbólum megjelenésében a döntő szerepet az oroszországi politikai ikonográfia gyors nyugatosodása játszotta. A képanyag átalakulása Péter reformjainak megfelelően magával vonta az antik alakok, korábban tiltott pogány istenek és istennők ábrázolását, nem egyszer az ókori római császárság, vagy a reneszánsz ikonográfiájára emlékeztetve. A női megszemélyesítés terjesztésének fontos eszközeül szolgáltak a Péter alatt elterjedt, korábban ugyancsak ismeretlen emlékérmek. Közülük is kiemelkedik az 1724-ben, Péter második felesége, Katalin császárnévra való koronázására készített hatalmas veret, amelyen a két nagyobb élő alakot, Pétert és feleségét, mitologikus és jelképes alakok veszik körül, közöttük Oroszország női alakja is. A női allegória gyakorisága és szerepe csak megerősödhetett Péter 1725-ben bekövetkezett halála után, amikor 1796-ig Oroszországnak túlnyomóan női uralkodói voltak. És bár ez a női uralom 1796-ban véget ért, a női allegória megszokottságán nem változtatott. Kár, hogy a szerző által említett sok festmény, és részletesen leírt érem képét – egy, Joseph Wagner festménye kivételével – vizuálisan nem láthatjuk.

A kötet epilógusa nem az eddigiek összefoglalását adja, hanem egyfajta aktualizáló tanulságtétel. A szerző „A goszudarsztvennoszty fontossága a mai Oroszországban” című fejezetet a modern Orosz Föderáció 1993. évi alkotmányának elemzésével kezdi, amelyben az állami hagyományok tiszteletének kimondása a Nagy Péter korában bevezetett politikai kifejezések használatával jár. A preambulum bizonyos karizmatikus szavakat említ. Legfontosabb cél az integritás, az állami egység megőrzése. Hivatkozik korábbi (de a kötet időhatárait messze túllépő időben uralkodó) cárokra (a nagy reformer II. Sándor 1835-ben írt levelére, és II. Miklós 1905. évi manifesztumára), akik hasonlóképpen a birodalom széthullásától féltek. Nem csodálkozhatunk azon, hogy Gorbacsov lett valamennyi főtitkár között a legnépszerűtlenebb, hiszen alatta ment végbe a szovjet állam dezintegrációja. Az új alkotmány az egységet mind a területi teljes-

ség fenntartása, mind az erős hatalmi összpontosítás révén érvényesíteni akarja. Az elemzők ezt valamiféle szuper elnöki hatalomnak értékelik, amiben az állam elnöke a cárokéhoz hasonló hatalommal rendelkezik. A Putyin első elnöksége idején, 1999-ben kibocsátott millenniumi manifesztum, ezt az egységet kívánta megvalósítani az Orosz Föderalizációhoz tartozó tagköztársaságok és autonóm területek szabályzatainak modernizálásával, amelyben előírták, hogy a tagköztársaságoknak a föderalizációs alkotmánynak (az integritásnak) ellentmondó előírásai érvényüket veszítik. Van olyan kutató, aki szerint a területi integritás hangoztatása Putyin 2003-as, a Szövetségi Gyűlésben elmondott beszédében az autokrácia kifejeződésére utal.

Putyin „Nagy” Pétert az orosz történelem hőisének tekinti. Pétertől érvényesül az orosz államban az erős, törvényektől nem korlátozott uralkodói hatalom, és a hatalmas kiterjedésű térség területi egysége, biztosítva az állam nagyhatalmi szerepét, valamint quasi a lakosság jólétét. Ezek a feltételek azonban már Prokopovics írásaiban is megjelentek, hogy onnan átkerülhessenek Péter politikájába.

Sashalmi Endre könyvének kiemelkedő érdeme a szerző szinte felmérhetetlen forrásbeli és irodalmi tájékozottsága. Már eredeti célkitűzése is ezt kívánta meg, amikor témáját nem kronologikus felépítésben kívánta tárgyalni, hanem a korabeli szerzők legnevezebbjeinek, azoknak a múltbeli szerzőknek a nézeteit ismertetve, akik véleményt nyilvánítottak a hatalom mibenlétéről. Ha ismertetésünkben ezek részletezésére nem is térünk ki, a professzor fejtegetéseiben, érveléseiben nevek, művek tucatjai sorakoznak egymást követően. Ugyanakkor nemcsak a múlt és közelmúlt nemzetközi russzisztikai szakirodalmát ismeri kiválóan, hanem a világ különböző szögleteiben napjainkban megjelenő modern munkákat is, vitáikkal, esetenként ellentétes véleményeikkel, amelyek között többnyire bátran foglal állást. És ha nem is sűrűn, de a jegyzetekben a hazai tudomány (leginkább persze a russzisztika) képviselőinek neveit (*Font Márta, Niederhauser Emil, Szűcs Jenő, Szvák Gyula, Vásáry István, Zoltán András*) is megtaláljuk. Ritka előfordulásuk persze arra is felhívhatja a figyelmet, hogy bármennyire is kiváló a hazai tudományunk, kellő számú idegen nyelvű publikáció nélkül bizony

nemzetközi visszhang nélkül marad.

A bőséges forráshasználat, a számtalan szakirodalmi utalás, a gyakori idézetek által keltett zsúfoltságot a munka erős tagolása oldja. A három nagy rész számozott fejezetekre oszlik, azok alfejezetekre, ha nem is egyszerű, de tartalmukat pontosan körülíró címekkel és alcímekkel. A különféle vetületek természetesen szükségessé teszik, hogy a szerző alkalmanként visszatérjen korábban már említett forráshoz, megállapításait ismételje. A sok alfejezet, a tagoltság azonban mégsem veszélyezteti a munka eszmei egységét. Minden fejezetéből egyértelművé válnak az orosz történelem sajátos, a nyugat európai formáktól eltérő sajátosságai, az ahhoz való, illesztés, az uniformizálás elképzelhetetlensége.

Sashalmi Endre könyve arról győzi meg az olvasót, hogy az orosz cárok hatalmának magyarázata többféle értelmezést is megenged. A szakmabeliek bizonyára az ő értelmezésében is találnának vitára érdemes álláspontot, a kevésbé jártas olvasót azonban ez nem térítheti el a szerző alapos érveléseitől. Ha a recenzens kifogásolnivalót keres, egy következetlenséget említhet. A kötet címében I. Péter cár neve szám és jelző nélkül szerepel, hasonlóképpen a kötet nagy részében is. (II. és III. Péter valóban a vizsgált korszakon túl uralkodtak.) Néhány fejezetcímben, majd az utolsó fejezetek szövegében viszont neve nem szerepelhet a történetírásban elterjedt „Nagy” jelző nélkül. Persze ezzel, vagy e nélkül is tudjuk, kiről van szó, egyfajta egységesítés azért nem ártott volna. (A recenzens nem tudja feledni a történelmi nagyságokat kritikusan szemlélő egykori kiváló szlavista professzora [aki munkájával a bibliográfiában szerepel is] egyetemi előadását, amelyben vonakodott a Nagy jelző használatától, s nyelve leharapásával akarta magát büntetni, ha mégis kimondaná.)

A kötetből nem hiányozhat a köszönetnyilvánítás sem a létrehozásában segítséget nyújtó tudósoknak, kollégáknak, amit a rövid előszóban találunk. A kötet megjelenetése *Igor Nemirovsky* úrnak, az Academic Studies Press igazgatójának köszönhető, akinek figyelmét a szerző egy korábbi (angol nyelvű) munkája keltette fel. Szakmai támogatói különféle Egyesült Államokbeli, ukrán és lengyel egyetemek professzorai, akik közül van, akinek külön keresztnevét hasz-

nálva is kifejezi köszönetét (ami az angol nyelv sajátosságait ismerve mintegy tegező formát fejez ki). És persze köszönet jár türelmükért feleségének és két fiának is.

A pécsi professzor nem először foglalkozik az orosz hatalomgyakorlás kérdésével. Erről – illetve ennek egy szakaszáról – szolt akadémiai doktori értekezése is (Trónöröklés és isteni jogalap Oroszországban 1613–1725 között, az írott források és az ikonográfia tükrében). Időhatáraitban a jelenlegi munka ennél tágabbat ajánl, és a szerző nemcsak az időhatárokat terjesztette ki, hanem a tárgyalt jelenségek földrajzi-politikai megjelenésének határait is. Hiszen az összehasonlítás szükségessé teszi az európai kitekintést, a – néhol tudatos, néha véletlenszerű – párhuzamok, egyidejűségek ismertetését, magyarázatát.

A recenziót hadd zárjuk egy örvendetes értesüléssel annak illusztrálására, hogy Sashalmi professzor munkásságát a tudomány, a ruszisztika nemzetközi fóruma is mennyire elismeri. Könyve 2023-ban elnyerte az Eighteenth-Century Russian Studies Association évi publikációs díját, a Marc Raeff Prize kitüntetést. Elismerésének rangját emeli, hogy Sashalmi professzor nemcsak az első magyar tudós, aki ebben a díjban részesült, hanem az első, aki nem észak-amerikai vagy orosz kutató.

Sashalmi Endre: *Russian Notions of Power and State in a European Perspective. 1462–1725: Assessing the Significance of Peter's Reign.* [A hatalom és az állam orosz megfogalmazásai európai látószögből (1462–1725), különös tekintettel Péter uralmának jelentőségére] Academic Studies Press, Boston, 2022. 548 o.

ifj. Barta János